

ненты культурного слоя. Это дает дополнительные возможности для комплексного осмысления материалов — применения различных методик и большего количества анализов, чем на объектах под открытым небом.

L.G. Matskevich

PALEOLITHIC AND MESOLITHIC PERIODS IN THE CAVES OF THE UPPER DNIESTER REGION

It is a well-known fact that a considerable amount of rock caves and cavities are concentrated in the region in discussion. In the last decade the sites of the Paleolithic and Mesolithic periods were discovered in these natural formations and thoroughly studied. The settlement at Pryima I grotto dates from the Mousterian period. Late Paleolithic sites include epi-Gravettian assemblage in Pryima I shelter, and sites with Aurignac and post-Aurignac features in Lviv VII shelter (three archaeological layers), as well as in Tchortovets (Nazarenkove I) and Dumka (Odayiv XI) caves. The sites of the Mesolithic period are found in the shelters Lviv VII, Lviv VIII, Pryima I, grottoes Pryima VII and Blazhenny Kamin (Maniava I), and in Nigyn I cave. Balamutivka I is possibly a Primitive art site. Most of the abovementioned sites belong to the Mesolithic Nezvisko-Oselivka culture. The majority of them must have functioned as hunters' camps visited by people in cold seasons of the year. Predominant location of major sites near precipices and grounds before them possibly speaks in favor of chase hunting method. The downland locality also does not exclude the ambush way of hunting. Stone and bone articles, works of the Primitive art, numerous faunistic remains, and other artifacts indicate significant potential of ecological niche of the region and high level of development of material and spiritual cultures. The cave-rock ensembles preserve the components of archaeological layers better than the open-air sites. This gives additional opportunities for more complete comprehension of the materials — application of various methods, and more detailed analysis than one can carry out at the open-air sites.

А.А. Антонов, В.В. Отрощенко

ОСОБЛИВОСТІ РИТУАЛЬНОГО ПОСУДУ ЗРУБНОЇ СПІЛЬНОТИ

Статтю присвячено дерев'яним чашам культур зрубної культурно-історичної спільноти, оздобленим металевими фігурними платівками. Аналіз матеріалу подано в контексті нових розкопок довгих могил доби пізньої бронзи.

Проблема виготовлення та використання дерев'яного посуду доби бронзи привертає увагу дослідників, переважно українських, упродовж останніх 20 років¹. Така зацікавленість викликана припливом нового та якісно зафіксованого матеріалу, переважно зі степових курганів. Найбагатшу колекцію дерев'яного посуду було одержано в процесі дослідження поховальних пам'яток зрубної спільноти. З розподілом останньої на покровську та бережнівсько-маївську зрубні культури² постало питання щодо особливостей виготовлення некерамічного посуду для кожної з них. Доцільно почати виклад проблеми з публікації Довгої Могили, що містила надзвичайно цікаві матеріали, дотичні порушеній темі.

У вересні 1995 р. експедицією Запорізького краєзнавчого музею на півночі Приазовської височини було досліджено курганний могильник доби пізньої бронзи, розташований у 3 км на північний схід від центру с. Новоукраїнка Куйбишевського р-ну Запорізької обл.³ Група з трьох насипів займала мис, утворений

© А.А. АНТОНОВ, В.В. ОТРОЩЕНКО, 2004

балкою Скотувата та не названою балкою понад правим берегом р. Гайчур, лівої притоки р. Вовча в басейні р. Самара. Розорані насипи заввишки 0,1—0,7 м утворювали ланцюжок із заходу на схід. У ХІХ ст. ці кургани використовували під цвинтар, де виявлено 90 християнських поховань. Загалом могильник містив 11 давніх поховань, з них 2 — бабинської культури, 1 — покровської зрубною культури (ПЗК), 6 — бережнівсько-маївської зрубною культури (БМЗК) та 2 — середньовічні.

Курган 3 (Довга Могила) виявився головним у групі, займаючи в ній західну позицію. Насип був видовжений за лінією північ — південь, перпендикулярно осі могильника (рис. 1, 1). Висота кургану 0,7 м, довжина — 40 м, ширина — 30 м. П'ять контрольних брівок було прокладено вздовж довгої осі кургану, що й дало змогу визначити етапи його будівництва. Первинний (північний) насип спорудили понад похованням 2 (бабинської культури). У нього впушено поховання 6 (бабинської культури).

Можливо, з основним похованням 2 пов'язано кам'яну конструкцію в північній полі первинного насипу. Потім було споруджено південний курган, де виявлено поховання 1 (покровської зрубною культури). На заключному етапі було споруджено комплекс над похованням 7 (БМЗК) у сідловині поміж першими двома насипами. Тоді ж, імовірно, було здійснено офіру коня (жертвоне місце на південному схилі північного насипу). Над похованням 7 виявлено об'єднувальну досипку, край якої перекрили наближені один до одного схили північного та південного курганів. У сформовану таким чином довгу могилу впушені поховання 3 та 4 (БМЗК) і 5 (середньовічне). Могильна яма останнього частково зруйнувала поховання 4.

Конструктивно курган 3 являв собою довгу могилу другого типу (вісімка-подібну) з опорними насипами та пересипом. у структурі якого було широко використано материкову глину¹.

Поховання 1 (ПЗК) знаходилося у 22 м на південь-південь-схід від умовного репера на глибині 0,7 м від 0. Кістяк дорослої людини було частково знищено оранкою, що не дало змоги виявити обриси могильної ями. Небіжчика поховали на лівому боці у середньозібаному стані, головою на північ (рис. 2, 6). Кістки, принаймні, однієї руки були зігнуті під гострим кутом у лікті, а її кість мала б знаходитися біля голови. Ноги виявилися зігнутими під кутом, близьким до прямого в крижах, та під гострим кутом у колінах. Біля п'яток ніг, зведених до купи, стояв горщик видовжених пропорцій. Прямі вінця мали сплюснений край і через слабопрофільовану шийку переходили у високі плічка доволі опуклого тулуба, що звужувався до плаского виділеного денця (рис. 2, 7). Колір поверхні чорний, зі слідами зовнішнього загладжування гострою паличкою (по вінцю — горизонтальне, уздовж стінок — вертикальне), випал нерівномірний. У тісті домішки піску, граніту, рослинні, а структура його на зламі — двошарова. Висота — 19 см, діаметр вінець 16 см, максимальний — 21, денця — 10 см.

Поховання 2 (бабинська культура, основне) виявлене в 6,3 м на північ-північ-схід від центру на глибині 0,9 м. У прямокутній ямі із заокругленими кутами (1,2 × 0,55 м, глибина — 0,35 м від давньої поверхні) лежав небіжчик на лівому боці в середньозібаному стані, головою до заходу. Позицію рук встановити не вдалося, а ноги були зігнутими під прямим кутом у крижах та гострим у колінах (рис. 1, 2). Попід кістками виявлено шкіряну підстилку. Речі супроводу відсутні.

Поховання 3 (БМЗК) впушене до насипу північного кургану в 6,8 м на північ-північ-захід від центру на глибині 0,3 м від поверхні. Небіжчика поклали у сильно зібаному стані на лівому боці, головою до північного сходу (рис. 1, 3). Руки зігнуті в ліктях під гострим кутом, кисті перед обличчям. Ноги також були зігані під гострим кутом у крижах та колінах, а перед обличчям поставлено ліпного горщика низьких пропорцій. Сплюснені краї вінець відігнуті назовні, шийка круто переходить у ребристий тулуб, що звужується до виділеного плаского денця з крайкою. Шийка горщика горизонтально орнаментована відбитками куточка прямокутного штампа, а ребро — його торцем (рис. 1, 4). Нижче ребра помітні розчоси зубчастого штампа, зроблені від ребра похило наліво і вниз. Поверхня теракотового кольору має нерівний випал. Структура стінок на зламі двошаро-

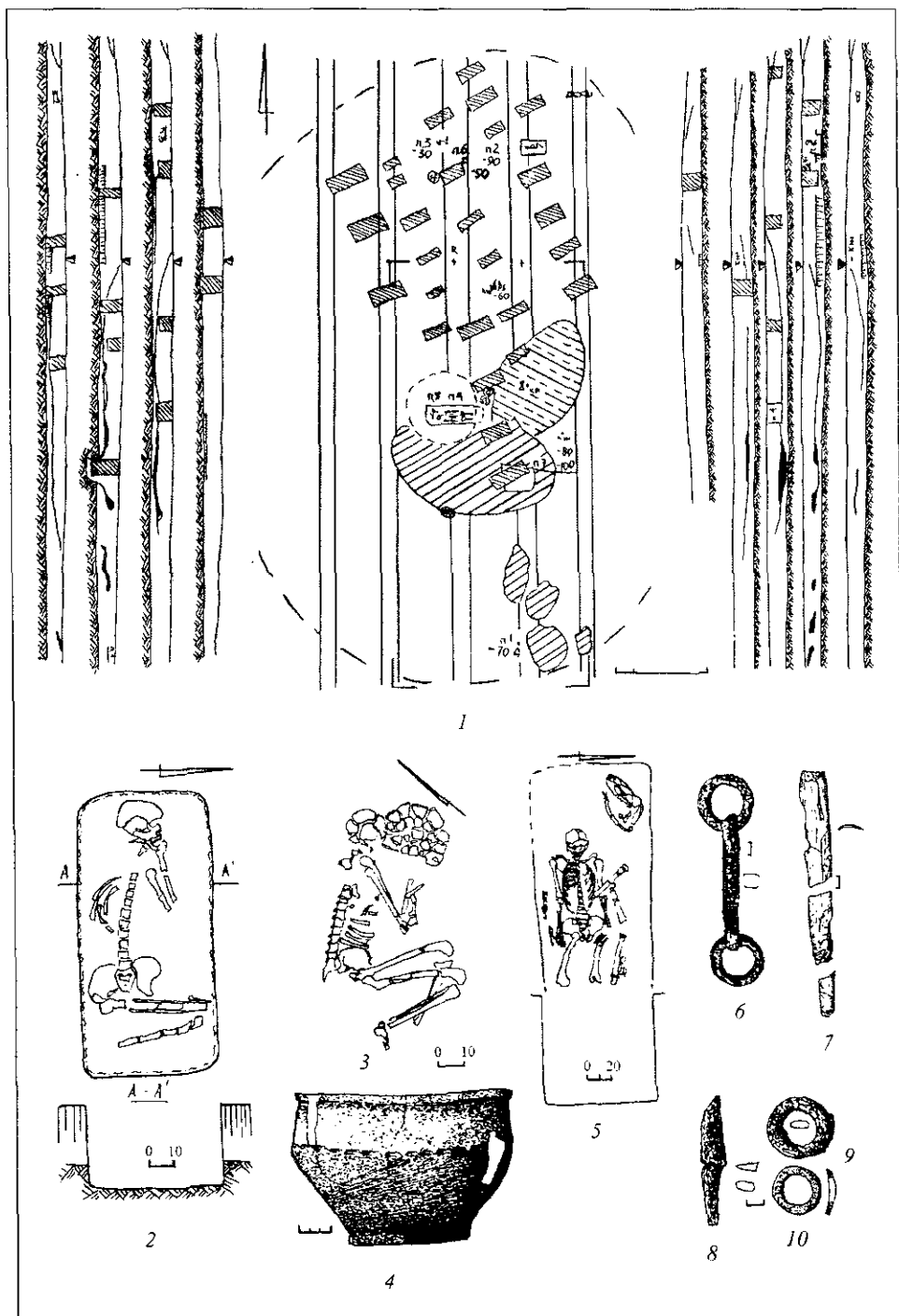

Рис. 1. План і профілі кургану 3 біля с. Новоукраїнка та комплекси поховань: 1 — план і профілі кургану; 2 — план та розтин поховання 2; 3, 4 — комплекс поховання 3; 5—10 — комплекс поховання 4

ва, у тісті — домішки піску, кварциту, граніту, рослинні. Висота 14 см, діаметр вінець 20 см, максимальний — 21, денця — 12 см.

Поховання 4 (середньовічне) впушене до об'єднувальної досипки з її поверхні на відстані 8 м до півдня від центру. Небіжчика поклали до вузької ями прямокутної форми (1,8 × 0,93 м, глибина — 0,8 м від поверхні) у випростаному стані

на спині, головою до заходу. Кістки рук були щільно притиснуті до тулуба, а кисть лівиці прикривала стегно лівої ноги. Попід кістками помічено шкіряну підстилку. Поховання супроводжувалося шкірою коня з черепом у північно-західному кутку ями й передніми та задніми кінцівками, відтягненими нижче колін і покладеними вздовж тіла небіжчика (рис. 1, 5). Попід черепом коня знайдено одноланковий залізний трензель з кільцями. Біля південної стінки ями, навпроти ліктя правиці небіжчика, збереглися рештки кістяної середньої накладки на лук. На них лежало пласке залізне кільце. На лівій пелюстці крижів знаходилося бронзове. У норі землерийної тварини було виявлено залізного ножа.

Опис знахідок.

1. Трензель складався з квадратного в перетині (1,2 × 1,2 см) гризла, кінці якого зігнуті в маленькі нерухомі кільця. У них вставлені рухомі кільця середніх розмірів з круглого (діаметр 0,7 см) у перерізі дроту (рис. 1, 6). Загальна довжина виробу 18 см, довжина гризла 11,5 см, діаметри нерухомих кілець 2,0 та 1,5 см, рухомих кілець — 4,5 см.

2. Серединні накладки на лук збереглися у фрагментах прямокутної форми, з перетином у формі сегмента. Внутрішня, ледь увігнута поверхня накладки мала перехресне навскісне штрихування для більш цупкого кріплення її до лука. Зовнішня поверхня накладки залощена, з поперечними насічками на кінцях (рис. 1, 7). На цій поверхні збереглися рештки берести, відокремлені від кості чорним гліном. Вони дають змогу припускати, що це залишки налущчя. Довжина накладок 9,4 та 9,7 см, ширина — 2,0 та 2,3 см, товщина — 0,1—0,15 та 0,15—0,2 см.

3. Пласке залізне кільце, овальне в перетині (0,65 × 0,85 см), імовірно, призначалося для кріплення налущчя до портупей. Діаметр кільця 3,9 см (рис. 1, 9).

4. Бронзове кільце морфологічно нагадує кістяні пряжки-кільця бабинської культури. Воно кругле, випукле назовні та увігнуте зі споду з великим овальним отвором. На зовнішньому боці кільця, трикутного в перетині, збереглися рештки рослинного орнаменту (рис. 1, 10). Діаметр зовнішній 2,9, внутрішній — 1,75—1,95 см, товщина — 0,25 см.

5. Залізний ніж із черешком та одним лезом трикутної форми з прямою спинкою, овальною в перетині (рис. 1, 8). На черешку збереглися сліди дерев'яного руків'я. Загальна довжина знаряддя 8,1 см, довжина черешка 3,3 см, ширина леза від черешка 1,35 см, ширина спинки 0,35 см.

Поховання 5 (БМЗК) розташоване аналогічно похованню 4 і частково зруйноване ним. Небіжчика поклали до ями прямокутної форми (приблизно 1,08 × 0,93 м, глибина — 0,85 м), орієнтованої широтно, у середньозібаному стані на лівому боці, головою до сходу (рис. 2, 4). Кістки ніг були зігнуті під прямим кутом у крижах і під гострим у колінах, а п'ятки підведені до крижів. Перед обличчям небіжчика стояв ліпний горщик із сплюсненим краєм вінець, виразною шийкою, що плавно переходить в опуклий тулуб, який дещо звужується до плаского дна з крайкою. Висота близько 17,5 см, діаметр вінець 17,6, денця — 11 см.

Поховання 6 (бабинська культура) знаходилося в 5,8 м на північ від центру, на глибині 0,5 м від поверхні. Являло собою рештки прямокутної ями, орієнтованої із заходу на схід, зруйнованої християнським похованням XIX ст. Яма збереглася на 0,5 м у довжину за ширини 0,3 м. Збереглися рештки нижньої частини дитячого кістяка, що дає змогу встановити позицію небіжчика в середньозібаному стані на лівому боці, головою до заходу.

Поховання 7 (БМЗК) свідомо влаштоване в міжкурганному просторі на спільній для обох насипів осі північ — південь (рис. 1, 1). Знаходилося в 12 м на південь — південний схід від центру. Могильна яма прямокутної форми та широтної орієнтації була викопана з рівня похованого ґрунту, який у міжкурганному просторі був наближений до рівня материка. Розмір ями по дну 1,75 × 1,1 м, реальна глибина — 1,2 м. Від рівня материка яма розширювалася розтрубом до внутрішніх країв викиду та мала приступку шириною 0,1 м із півночі (рис. 3, 1). Небіжчика було покладено в середньозібаному стані на лівому боці, головою до сходу з нахилом на південь. Руки зігнуті під гострим кутом у ліктях, кисті їх знаходилися перед лицем померлого. Ноги були зігнуті під прямим кутом у та-

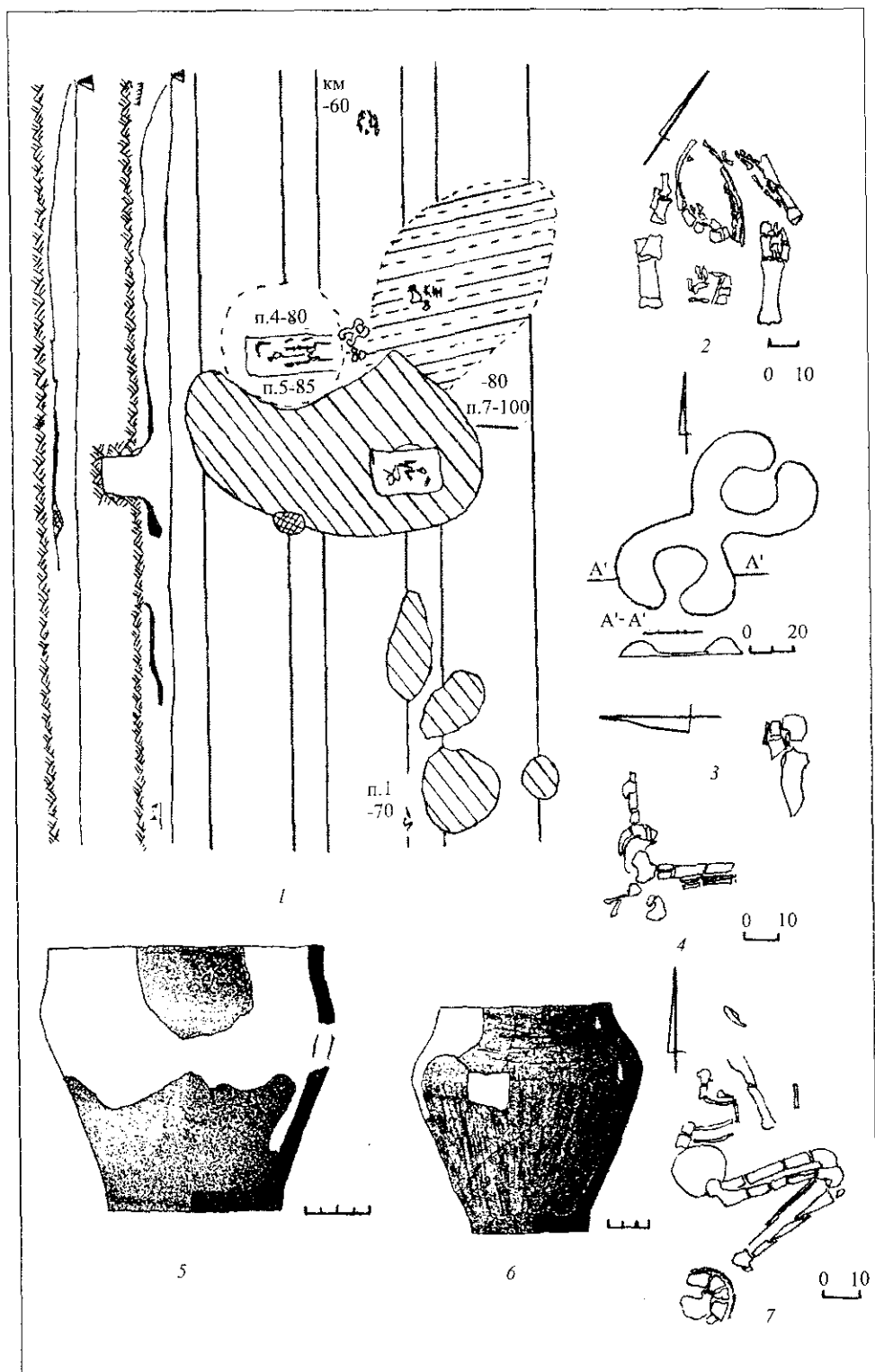

Рис. 2. Міжкурганний простір та об'єкти, пов'язані з похованням 7: 1 — фрагмент центральної частини довгої могили, західні профілі центральної та першої східної брівок; 2 — череп та кінцівки коня; 3 — план та перетин свастичного знаку; 4, 5 — комплекс поховання 5; 6, 7 — комплекс поховання 1

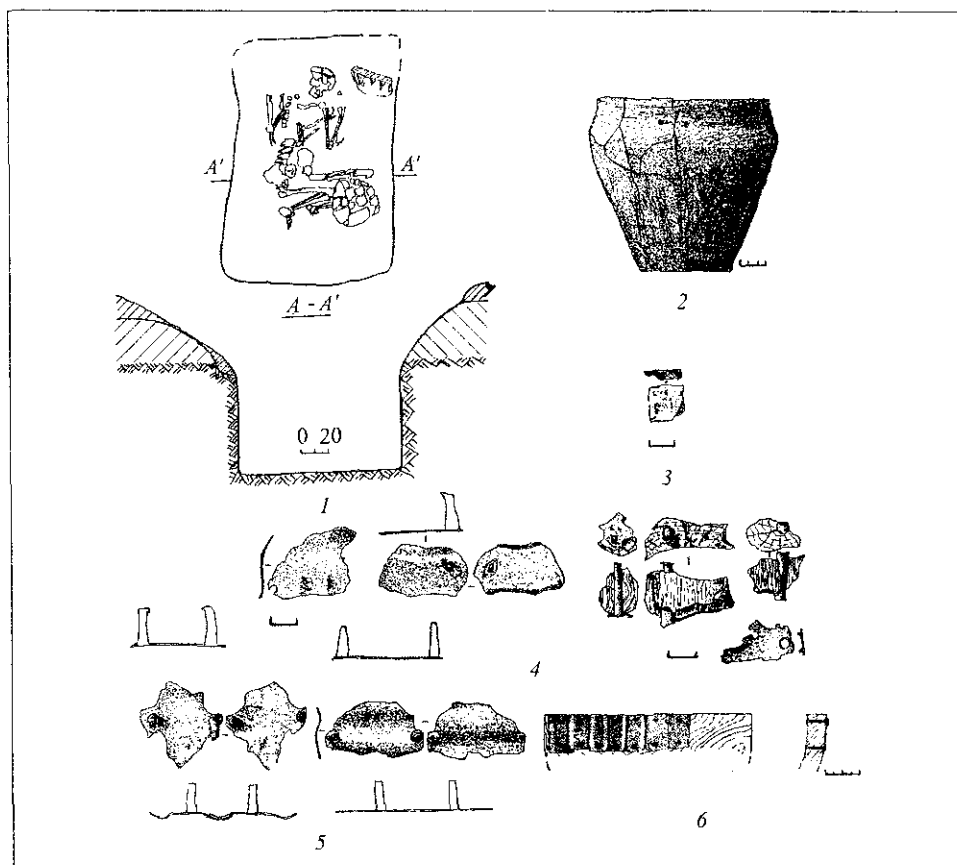

Рис. 3. Комплекс поховання 7: 1 — план та перетин поховальної спорули; 2 — ліпний горщик; 3 — заготовка для виготовлення бронзових цвяхів; 4, 5 — фрагменти бронзових окут'їв з цвяхами та шматочками дерева, прийоми їхнього посліднання; 6 — реконструкція дерев'яної чаші з металевими окут'ями

зовому поясі та під гострим — у колінах, а п'ятки підведені до крижів. Біля колін стояв ліпний горщик. Дерев'яну чашу було поставлено перед головою небіжчика, а безпосередньо перед лицем — бронзову річ, можливо, затиснуту пучками лівиці.

Опис знахідок.

1. Керамічний горщик видовжених пропорцій з прямим вінцем із сплюсненим краєм, ледь позначеною шийкою, що плавно переходить у високий перегин тулуба, який поволі звужується до плоского з крайкою дна (рис. 3, 2). Під вінцем висвердлені два отвори для ремонту посудини діаметром 0,4 см. Зовнішня поверхня заглажена паличкою, під вінцем та по перегину тулуба — горизонтально, а нижче — вертикально. На внутрішній поверхні помітні рештки нагару. Випал — нерівномірний, від теракотового до чорного кольору, структура стінок на зламі — двошарова. У тісті домішки піску, кварциту, рослинні. Висота 22 см, діаметр вінця 21,5 см, максимальний — 24,5, денця — 11,5 см.

2. Чаша дерев'яна з реконструйованим діаметром вінця 12 см (рис. 3, 6). Її висота та форма дна не встановлені. Краї вінця декоровані зовні бронзовими платівками прямокутної форми з округленими кутами, щільно припасованими одна до одної довгими торцями. При цьому платівки з хвилястим перетином кріпилися нахльостом, а з рівним у стик (рис. 3, 4, 5). Розмір вигнутих платівок $3,9 \times 2,1 \times 0,02$ та $3,1 \times 2,0 \times 0,02$ см; плоских платівок — $3,3 \times 2,5 \times 0,02$ та $3,3 \times 2,0 \times 0,02$ см. Платівки прикріплені до стінок чаші під вінцем по вертикалі за допомогою двох клепок на кінцях кожної з них. Клепки (гвіздки) мали вигляд утятого конуса. Їх виготовляли з бронзових платівок, скручених у рурочку. Клепку

вставляли тоншим кінцем в отвір на платівці й забивали в товщу стінки чаші. Потім зовнішній кінець клепок завальцьовували, а внутрішній — розвальцьовували. Заклепки мали довжину 1,3—2,0 см, діаметри: 0,3—0,5 см в основі, 0,2—0,3 см на кінці (рис. 3, 4—6).

3. Бронзовий виріб квадратної форми, плаский в перетині (рис. 3, 3). Його виготовлено з квадратної пласкої платівки шляхом подвійного персгину навпіл за схемою прасування носової хустки. Один кутик виробу деформовано. Розмір 1,3 × 1,3 см, товщина 0,2 см. Розгорнута платівка мала площу 2,6 × 2,6 см і товщину 0,05 см.

Окремо слід зупинитися на оформленні міжкурганного простору довкола ями поховання 7 (рис. 2, 1). Викид материкового ґрунту з неї утворював овал, орієнтований широтно. При цьому більша частина материкового ґрунту лягла західніше від ями. Північно-західний сегмент викиду, імовірно, було порушено під час влаштування кочівницького поховання 4. Товщина викиду до 0,5 м. У 14 м на південь від центру у західному профілі центральної брівки зафіксовано ділянку надто обпаленої глини (печини) діаметром 1,0 м і товщиною 0,15 м. З північно-східної сторони до овалу, утвореного викидом, прилягали рештки великого багаття, орієнтованого з північного сходу на південний захід, розміром 7,0 × 4,8 м і товщиною 0,08 м. У середині випаленого простору поклали лопатку та астрагал великої тварини без ознак дії вогню. У 7,5 м на південь-південь-схід від центру на глибині 0,8 м було виявлено фігуру, виліплену із щільної глини у формі неправильної свастики з попарно повернутими один до одного променями (рис. 2, 3). У середині кілець, утворених променями свастики, долівку (похований ґрунт) було промашено щільною глиною червоного кольору (можливо, з домішкою вохри). Розміри фігури: довжина вздовж осі кілець — 1,0 м; діаметр кілець — 0,55 та 0,6 м; висота променів — 0,1 м; товщина промашеного ґрунту (долівки) — 0,01 м. Усі ці об'єкти міжкурганного простору були перекриті об'єднувальною досипкою. У структурі досипки на південь від поховання 7 зафіксовані розрізнені плями материкового ґрунту товщиною до 0,3 м, показові саме для досипок об'єднувального типу БМЗК. Ця глина походить не з могильної ями, а з виїмок, що мали бути на захід і схід від пересипу. Таку ситуацію добре простежено, зокрема, у конструкції головної довгої могили на Рясних могилах біля с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл.⁵

Жертовник, влаштований на південному схилі північного кургану в 2,2 м на південний схід від центру на глибині 0,6 м від поверхні. Череп тварини, орієнтований до північного заходу, було покладено поміж кінцівками ніг. Загалом у міжкурганному просторі виявлено доволі багато кісток тварин, зокрема: в 11 м на південний схід від центру на глибині 0,8 м; у 3,3 м на захід — південний захід від центру на глибині 0,8 м; у 8,0 м на схід — південний схід від центру на глибині 0,4 м; у 7,0 м на північний схід від репера на глибині 0,5 м. Жертовник та вищеперелічені знахідки кісток тварин можна пов'язати з унікальним комплексом поховання 7.

Посеред матеріалів з кургану 3 найцікавішими є ті, що пов'язані з похованням 7 та міжкурганним простором. Звичайно, довга могила біля с. Новоукраїнка не вражає ні параметрами насипу, ні розмірами ям, ні надмірним розмаїттям речового супроводу. Проте вже в самій структурі складових елементів цієї споруди є певна символічність: північний насип (бабинська культура), південний (ПЗК), пересип (БМЗК). Нагадуємо, що перші дві є базовими компонентами у формуванні третьої.

Один з авторів неодноразово звертав увагу на особливий соціальний статус людей, похованих на міжкурганному просторі та перекритих об'єднувальним валом (пересипом). Зокрема, йшлося про їхню можливу належність до стану служителів культу⁶. Поховання 7 (основне для валу) цілком відповідає статусу неординарного. Такі додаткові показники, як наявність пересипу, а також дерев'яної чаші з металевим окуттям, можливе запечаткування ями (не виявлено жодних ознак перекриття, розчавлений горщик на дні), функціонування ритуального майданчика з жертовником і рештками офірованого коня, додають упевненості в тому, що тут поховано служителя культу — мага.

Використання в такому контексті терміну “маг” вживається вперше. Досі вживали інші поняття: “духовна особа”, “служитель культу”, “жрець”, “шаман”

тощо. Виходячи з пануючої нині гіпотези щодо іраномовності носіїв культур зрубної спільноти і факту присутності серед семи мідійських племен, що опанували Іранське нагір'я на межі II—I тис. до н. е., племені магів з покладеною на них духовною функцією⁷, використання слова “маг” вважаємо припустимим. Додатковим аргументом є спостереження американського сиолога В. Майєра щодо знаку “свастика” на маківках двох голів людей кавказоїдно-європеїдного типу, знайдених на розкопках західножоуського палацу в Фуфені (XI—IV ст. до н. е.). Цей знак відповідає ієрогліфу “у” (“шаман, ворожбит”). Давньокитайська вимова слова “ворожбит” — **nyag* збігається з назвою племені магів іранської традиції⁸.

Осереддям розповсюдження свастик у XVII—XII ст. до н. е. є зрубна культурно-історична спільнота. Свастичні знаки з бронзи виявлені на черепках, принаймні, двох небіжчиків ПЗК⁹. Наявність ґрунтової свастики поряд з викидом із поховання 7 (рис. 2, 3) також слугує на користь нашого припущення. Аналогічний знак прокреслено на посудині з Родіонівки Бахмутського повіту Катеринославської губ., знайденої у похованні БМЗК¹⁰. Зазначимо при цьому, що ґрунтову свастик у кургані 3 було виявлено за участі О.Г. Акулова та М.А. Бойцовой, які до того розгледіли правобічну свастик у основі культурного шару поселення Капітанове-I Новоайдарського р-ну Луганської обл.¹¹. Знайомство з результатами їхньої методики виявлення решток ґрунтової архітектури в культурному шарі поселення викликало неоднозначну оцінку учасників Другого Капітанівського польового семінару¹².

Публікація нової чаші з металевим окуттям є подією для дослідників зрубної спільноти, позаяк кожна з таких знахідок індивідуальна. Не стала винятком і чаша із с. Новоукраїнка. Першою особливістю її є те, що платівки окуття були підведені до ребра вінця, але не перекривали його, як на переважній більшості інших чаш. Друга особливість — компонування платівок нахльостом. Досі платівки розташовували ізольовано одну від одної на вінцях тулубі та дні чаш, іноді — в стик. Третя відзнака — наявність у комплексі напівфабрикату — заготовки для продукування гвіздочків чи клепок. Йдеться про квадратний клаптик бронзової платівки, складений четверо (рис. 3, 3). З кожної такої четвертини можна скрутити клепку чи гвіздок на кшталт тих, якими були прикуті платівки до вінця чаші (рис. 3, 4—6). Довжина заготовок та найменших гвіздків (1,3 см) збігаються. Виникає питання: навіщо покладено заготовку до ями? Припущення, що тут поховано майстра з виготовлення чаш, слід відкинути, позаяк поховальний ритуал БМЗК відбивав не професійну спеціалізацію небіжчика, а його соціальний статус чи ранг¹³. Напрошується думка, що чаша ще тривалий час мала слугувати небіжчикові в іншому світі задля виконання його магичних функцій. Важливо було зберегти окуття на тілі чаші, а в разі зриву клепки — оперативно її відновити. Отже, можна припустити, що ця людина зберегла свій статус мага й по смерті.

В.В. Циміданов, узагальнюючи інформацію щодо дерев'яного посуду, вперше подає карту знахідок чаш і порушує питання щодо культурної атрибуції конкретних артефактів у системі пам'яток зрубної спільноти. Дослідник поділяє знахідки чаш на три групи: 1) належні до пам'яток покровського типу; 2) належні до зрубної культури; 3) комплекси неясної культурної атрибуції¹⁴. Такий розподіл викликає декілька питань. До якої культури належать пам'ятки покровського типу? З назви статті “Загадки срубных чаш” можна припускати, що до зрубної. Якщо так, то слід конкретизувати першу групу знахідок в межах великої зрубної культури, а не до неї. Проте назва третьої рубрики дає нам зрозуміти, що культур все-таки було дві. Відчувається порушення ієрархії понять. Нині вже не можна вживати термін “зрубна культура” без указівки на конкретний тип (типи) пам'яток, який за нею стоїть (стоять). Це один варіант коректного вирішення проблеми. Інший — зачуження поняття “зрубна культурно-історична спільнота чи область” з поділом її на археологічні культури, а вже останні — на типи пам'яток. Цей варіант підходу на трьох рівнях видається нам більш відповідним розмаїттю пам'яток зрубної спільноти.

Виходячи з останнього варіанта логічно розподілити знахідки чаш між покровською та бережнівсько-маївською зрубними культурами. З такими термінологічними уточненнями можна підтримати поділ чаш на дві групи, який запропону-

вав В.В. Циміданов. Проте культурну належність окремих комплексів тут слід уточнити. Так, окуття чаш із Самарського Заволжжя треба зарахувати до ПЗК, позаяк пам'ятки БМЗК на середню Волгу не поширювалися. До ПЗК належать також комплекси "неясної культурної атрибуції" з нижньої Волги та позначені на карті поховання з чашами із межиріччя Дону та Сіверського Дінця. Знахідки на захід від останнього за комплексом ознак уже відповідають БМЗК. Загалом нами налічено 18 чаш з металевими окуттями ПЗК та 30 — БМЗК.

Картографування знахідок демонструє територіальне розмежування двох груп чаш у басейні Сіверського Дінця, відповідно до ареалів ПЗК та БМЗК. Запропонований розподіл дає змогу звернути увагу на технологічні особливості чаш різної культурної належності. Багаторічні спостереження свідчать, що на чашах ПЗК закріплювали на вінце окуття з однієї платівки. Можна припускати, що окуття визначало ділянку вінця, до якої мали торкатися губи мага чи іншого учасника ритуалу. Бронзові платівки прибивали кованими цвяхами, квадратними у перетині.

Чаші БМЗК відзначалися більш складним профілем, використанням численних металевих платівок, що кріпилися на вінці, тулубі та дні. Кількість металевих елементів могла коливатися від 1 до 10. Унікальним є екземпляр чаші із с. Оріхове Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., декор якої складався із 43 елементів¹⁵. Ці платівки крім функціонально-утилітарного несли ще й образно-знакове декоративне навантаження. Елементи солярної, рослинної, зоо- та антропоморфної символіки прозора прочитуються на низці чаш (Велика Білозерка, Оріхове, Лобойківський скарб та ін.). Кріплення окуття до дерев'яної основи чаші здійснювали за допомогою клепок, згорнутих із клаптика бронзового листа. У перетині вони були круглими, з порожниною у стовбурі. Отже, кількість платівок на посудині, місце їхнього розташування, форма платівок і тип клепок можуть виявитися культурно визначальними за відсутності інформації щодо речового супроводу чи поховального ритуалу.

З огляду на цей момент, знову привернемо увагу до факту наявності окуття дерев'яних чаш у комплексах Бородінського та Лобойківського скарбів. У Бородінському скарбі фігурують дві платівки, зроблені з тонко розкутого бронзового листа з отворами від гвіздочків — імовірно окуття дерев'яної речі¹⁶. На жаль, ця річ не привернула достатньої уваги дослідників, які зосередили свою увагу на унікальних артефактах з Бородіна. Фактично від неї відмахуються, посилаючись на погану збереженість платівки та різні думки щодо призначення виробу¹⁷. Між тим окуття заслуговує на увагу саме через свою ординарність, полегше вихід на вельми показові аналогії. Насамперед звернемо увагу на те, що два уламки платівок з Бородіна найімовірніше склали одне окуття. Адже отвори для гвіздочків відсутні саме вздовж лінії можливого розламу. Вузкий та прямий комірць окуття з Бородіна має аналогії в комплексах ПЗК (Кременська 1, курган 3, поховання 2¹⁸; Караміш, зруйноване поховання¹⁹; Пісочне, курган 1, поховання 1²⁰). У двох останніх випадках чаша поєднана зі зброєю, так само, як і в кургані 7, поховання 3 Покровського могильника²¹; кургані 3, поховання 2 біля с. Березівка²² та в кургані біля с. Медяникове²³. У цих трьох комплексах із Саратовської обл. чашу поєднано з вістрям спису, близьким до другого спису (з литим вушком) з Бородінського скарбу. Прямі аналогії бородінським нефритовим сокирам також виявлено у похованнях ПЗК²⁴.

Системні аналогії східним речам бородінського скарбу (списи, сокири, булави, окуття чаші) сукупно наявні лише в пам'ятках ПЗК першого періоду. Переважно це поховання найвищого соціального рангу, що поєднували сакральну та військову функції. Тут хід наших думок перегукується з висновком І.І. Дрьомова: "Наличие в одних комплексах деревянных сосудов как символов жреческой власти и бронзовых наконечников копий как символов власти военной может свидетельствовать о сочетании военной и жреческой власти в одних руках"²⁵. Отже, лишається чинним припущення, що Бородінський скарб може бути поховальним комплексом²⁶ або ж це унікальний скарб клейнодів.

Лобойківський скарб, судячи з умов знаходження, містився в дерев'яній посудині зрубного типу, прикрашеній численними фігурними платівками²⁷, а це є для нас вагомою підставою, щоб зараховувати його до БМЗК. Кількість платі-

вок, якими були оздоблені вінце і тулуб лобойківської чаші, сягала 10. Речі скарбу складалися з готових бронзових виробів і металобрухту. Серед великої кількості артефактів у складі скарбу привертає увагу мініатюрна дротина, зігнута в овал, із загостреними та розведеними кінцями, трактована як кільце²⁸. На наш погляд, це петелька для підвішування дерев'яної чаші до поясу, подібна до зафіксованої на чаші із с. Оріхове, що на протилежному березі Дніпра в тій самій Дніпропетровській обл. Отже, помічено ще один конструктивний елемент для чаш БМЗК — дротина петелька.

Надійна прив'язка двох груп дерев'яних чаш до реперних різночасових скарбів дає нам змогу називати їх, відповідно, чашами бородинського та лобойківського типів. Є сенс повернутися до питання генези таких виробів ритуального призначення. В.В. Циміданов, детально розглянувши історію питання, пропонує виводити чаші, знайдені на теренах України, від нижньоволзьких покровських²⁹. З цим можна погодитися, дещо розширивши похідний ареал до доно-волзьких поховань ПЗК першого періоду. Проте при цьому лишається відкритим питання: а звідки ж взялися такі чаші в ПЗК? В.В. Циміданов скептично ставиться до можливостей походження чаш від населення синташтинської культури, синхронізуючи останню з першим періодом ПЗК. Йому відомий лише один випадок знаходження чаші в похованні 16 кургану СІ в Синташті. Між тим окуття трьох чаш виявлено в похованнях 1, 2, 9-1 (синташтинської культури) в кургані 24 Большекараганського могильника біля стін фортеці Аркаїм. Перші два комплекси є склепами колісничних³⁰. Прямокутне окуття тулуба дерев'яної посудини було виявлено в кургані біля с. Альмухаметово в Заураллі (Башкортостан)³¹. Аналогічне окуття було знайдено в кургані біля с. Кротовка Самарської обл.³², а це вже ареал пам'яток потапівського типу. Вони синхронні Синташті й передують ПЗК на середній Волзі. Окуття чаш синташтинської доби мали два різновиди: зігнуту вдвоє платівку накладати на вінце й скріплювали гвіздками; прямокутну чи круглу платівку прибивали гвіздками до тулуба посудини. Чаші першого різновиду знайдено на середньому Дні в комплексах доно-волзької абашевської культури³³. Там, на наш погляд, вони трансформуються в чаші ПЗК. Окуття другого типу відомі крім Синташти в ареалі пам'яток потапівського типу і в ПЗК, здається, розвитку не мають. Окуття бородинського типу, з коротким комірцем на внутрішньому краї вінця, є вже витвором майстрів ПЗК.

Ніяк не можна погодитися з твердженням В.В. Циміданова, що серед синташтинського населення панувала інша традиція, інше ставлення до чаші, ніж у "зрубників"³⁴. Підставою для такого висновку став факт знаходження чаші на перекритті поховальної споруди в похованні 16 кургану СІ Синташти³⁵. Проте вивчення контексту знахідки решток цієї чаші доводить, що це ще не факт. Адже поховання 16 було перекрите й частково порушене саме на рівні накату ямою жіночого поховання 12, і дерев'яна чаша опинилася серед речового супроводу жінки, де був ще й кривий ніж, названий у публікації серпом. Нам уже доводилося зазначати, що криві ножі були знаряддями служителів культури³⁶. Враховуючи спірність ситуації, ми не наполягаємо на неодмінній належності чаші до поховання 12, але й однозначно зараховувати її до комплексу поховання 16 теж не можна. Тим більше не слід з цього неоднозначного факту робити далекоюжні узагальнення. Обмежимося лише висновком, що саме за синташтинської доби чаші стають важливим компонентом поховальних комплексів представників елітарної частини суспільства. Відтоді ця традиція на теренах Східної Європи не переривалася впродовж наступних двох тисячоліть.

Важливою технологічною особливістю чаш зрубної спільноти є те, що вони вирізані (витесані) з одного шматка дерева й не потребували прошивання бронзовою стрічкою. Остання риса була показовою для чаш бабинської культури, які зараховують до категорії складеного посуду. Тому викликає подив спроба В.І. Кузіна-Лосєва зарахувати чаші з окуттями зрубної спільноти до кола складених посудин³⁷. Так складений (прошитий, відремонтований, дефектний) посуд бабинської та зрубних культур штучно підноситься до рівня ритуального посуду зрубної спільноти, декорованого металевими окуттями. На принципових відмінностях чаш бабинської культури та зрубних наголошує В.В. Циміданов³⁸, і тут з ним важко не погодитися.

У похованнях ПЗК другого періоду зникає і зброя, і дерев'яний ритуальний посуд. Серед поховальних комплексів БМЗК відсутні склепи колісничних і поховання зі зброєю загалом. Тут функція магів вже чітко відділена від воїнської. Остання занепадає на рівні поховального ритуалу. Матеріали із с. Новоукраїнка підтверджують спостереження, зроблені вище. Важливо, що ця знахідка чаші закриває лауну між чашами Нижньої Наддніпряни та Східної України на карті В.В. Циміданова. Бронзова платівка з двома отворами, наближена за формою і відстанню між отворами до новоукраїнських окуть, знайдена в заповненні житла на поселенні Капітанове-І у 1998 р. (люб'язна інформація Ю.М. Бровендера). Подальше дослідження піднятої проблеми пов'язане як з глибшим аналізом уже виявлених джерел, так і з нагромадженням нового матеріалу.

¹ *Пятых Г.Г.* О происхождении деревянных сосудов срубной культуры Поволжья // *СА.* — 1984. — № 2. — С. 146—154; *Отрощенко В.В.* Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // *Проблемы археологии Поднепровья.* — Днепропетровск, 1984. — Вып. 1. — С. 84—96; *Отрощенко В.В.* Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы // *Киммерийцы и скифы.* — Мелитополь, 1992. — С. 71—72; *Литвиненко Р.А.* Деревянная посуда в погребениях срубной культуры Азово-Донецкого региона // *Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южно-русских степей.* — Саратов, 1997. — С. 106—109; *Цимиданов В.В.* Загадки срубных чаш // *Донская археология.* — 2000. — № 3—4. — С. 142—148.

² *Отрощенко В.В.* О двух линиях развития культур срубной общности // *Вопросы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.* — Запорожье, 1994. — Т. 2. — С. 150—153; *Отрощенко В.В.* Історія племен зрубної спільності. — Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2002. — С. 15—19.

³ *Самар В.А., Антонов А.Л.* Отчет об археологических исследованиях Восточной археологической экспедиции Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры в 1995 г. — НА ІА НАНУ. 1995/97. — С. 78—104.

⁴ *Отрощенко В.В.* Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // *Открытия молодых археологов Украины.* — Киев, 1976. — С. 16—18.

⁵ *Отрощенко В.В., Савовский И.П., Томашевский В.А.* Курганная группа Рясные могилы у с. Балки // *Курганные могильники Рясные могилы и Носаки.* — Киев, 1977. — С. 31—34. — Рис. 12.

⁶ *Отрощенко В.В.* Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины // *Обряды и верования древнего населения Украины.* — Киев, 1990. — С. 10—15; *Отрощенко В.В.* “Жреческие” комплексы в системе погребений срубной общности // *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини.* — Херсон, 1993. — С. 17—31.

⁷ *Дьяконов И.М.* История Индии. — М.: Л.: Изд-во АН СССР. 1956. — С. 147—148.

⁸ *Чуев Н.И.* Индоевропейцы эпохи бронзы в Восточном Туркестане и становление военной мысли в древнем Китае // *Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии.* — Саратов, 2000. — С. 244.

⁹ *Васильев И.Б., Кузьмина О.В., Семенова А.П.* Периодизация памятников срубной культуры лесостепного Поволжья. Срубная культурно-историческая общность. — Куйбышев, 1985. — С. 87. — Рис. 3, 40; *Дремов И.И.* О хронологической неразрывности погребений катакомбной и срубной культур в степном Поволжье. Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). — Донецк, 1996. — С. 113. — Рис. 9.

¹⁰ *Городцов В.А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. 1903 года // *Труды XIII АС.* — М., 1907. — Т. 1. — С. 243. — Рис. 56.

¹¹ *Акулов А.Г., Бойцова М.А.* Опыт раскопок сооружений с грунтовой архитектурой на поселении Капитаново-І // *Дано-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи.* — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С. 64—66.

¹² *Печурица Е.Б., Саврасов А.С.* Дискуссия на семинаре // *Дано-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи.* — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С. 73.

¹³ *Цимиданов В.В.* Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Киев, 1997. — С. 16—20.

¹⁴ *Цимиданов В.В.* Загадки срубных чаш... С. 146. — Рис. 2.

¹⁵ *Телегін Д.Я., Тертиловський Р.В., Козловський А.Я., Лустоватов С.Ж.* Орхівські кургани на Дніпропетровщині // *Археологія.* — 1984. — Вып. 47. — С. 50—52. — Рис. 6, IV.

¹⁶ *Кривцова-Гракова О.А.* Бессарабский клад. — М., 1949. — С. 6, табл. XII, 6, 7.

¹⁷ *Kaiser E.* Der Hort von Borodino. Universitätsforschungen zur prähistorischen archäologie. — Bonn: Habelt, 1997. — Bd. 44. — S. 17, 145. — Taf. 1, 1, 2.

¹⁸ Шилов В.П. Проблемы освоения степей Нижнего Поволжья в эпоху бронзы // Археол. сб. Гос. Эрмитажа. — Л., 1964. — Вып. 6. — С. 95—97. — Рис. 5, 7.

¹⁹ Максимов Е.К. Памятник эпохи бронзы у станции Карамыш Саратовской области // Труды Саратов. обл. музея краеведения. — Саратов, 1956. — Вып. 1. — С. 115—123.

²⁰ Зурина В.Н., Скарбовенко В.А. Раннесрубный могильник у с. Песочное // Древности Среднего Поволжья. — Куйбышев, 1985. — С. 52, 77. — Рис. 5, 7.

²¹ Rykov P. Die Chvalynsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wolga // Eurasia Septentrionalis Antiqua. — Helsinki, 1927. — Т. 1.

²² Дремов И.И. Курган покровского времени у с. Березовка как материал для социокультурных реконструкций эпохи поздней бронзы // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. — Воронеж, 1996. — Вып. 1. — С. 54—58. — Рис. 1, 10.

²³ Миглов Н.М. Планиграфия нижеволжских подкурганых погребений покровского типа // Вопросы отечественной и всеобщей истории. — Саратов, 1987. — С. 151; Дремов И.И. Курган покровского времени... — С. 57.

²⁴ Скарбовенко В.А. Погребения эпохи бронзы Новопапавловского курганного могильника: Древние и средневековые культуры Поволжья. — Куйбышев, 1981. — С. 10. — Рис. 4, 7. Ще одна сокира, близька до другої сокири Бородинського скарбу, виявлена в кургані 6, поховання 2 біля с. Кульстан Серафимовицького р-ну Волгоградської обл. (розкопки А.Н. Дьяченко в 1990 р.).

²⁵ Дремов И.И. Курган покровского времени... — С. 57.

²⁶ Отроценко В.В. Деревянная посуда... — С. 91, примітка.

²⁷ Kločko V.I. The issue of the eastern border of the Eastern Trzciniec Culture (Loboikivka metallurgy) // Baltic-Pontic Studies. — Poznan, 1998. — Vol. 6. — P. 63—70. — Fig. 13, 9—19, 21.

²⁸ Kločko V.I. The issue... — P. 70. — Fig. 13, 20.

²⁹ Цимиданов В.В. Загадки срубных чаш... — С. 146.

³⁰ Боталов С.Г., Григорьев С.А., Зданович Г.Б. Погребальные комплексы эпохи бронзы Большекараганского могильника (публикация археологических раскопок 1988 года) // Материалы по археологии и этнографии Южного Урала: Труды музея-заповедника "Аркаим". — Челябинск, 1996. — С. 75—87. — Рис. 17, 14; 18, 2; 23, 4.

³¹ Васюткин С.М., Горбунов В.С., Пишеничник А.Х. Курганные могильники Южной Башкирии эпохи бронзы // Бронзовый век Южного Приуралья. — Уфа, 1985. — С. 85—87. — Рис. 9, 7.

³² Кривоцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1955. — № 46. — С. 66—68. — Рис. 15, 9.

³³ Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Беседин В.И. Новостроечные раскопки древних курганов в Воронежской области. — Воронеж, 1990. — С. 8. — Рис. 4, 5.

³⁴ Цимиданов В.В. Загадки срубных чаш... — С. 145.

³⁵ Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1992. — С. 283—286. — Рис. 158, I, 5; 159, 8—10.

³⁶ Отроценко В.В. Идеологические воззрения... — С. 13. — Рис. 4.

³⁷ Кузин-Лосев В.И. Правила организации культурных текстов эпохи поздней бронзы степной Евразии // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2002. — Т. 1. — С. 55—76.

³⁸ Цимиданов В.В. Загадки срубных чаш... — С. 143—144.

Одержано 01.03.2003

А.Л. Антонов, В.В. Отроценко

ОСОБЕННОСТИ РИТУАЛЬНОЙ ПОСУДЫ СРУБНОЙ ОБЩНОСТИ

В статье с привлечением новых материалов впервые рассматриваются особенности украшения деревянных чаш накладными металлическими пластинами (оковками) в разных культурах срубной общности. Выделены чаши бородинского типа, характерные для покровской срубной культуры, и чаши лобойковского типа, показательные для бережновско-маевской срубной культуры. Прослеживается генезис деревянной посуды срубной общности от ритуальных чаш синташтинской культуры. Предполагается связь ритуальных чаш с погребениями магов и излагаются соображения о целесообразности использования термина "маг" при интерпретации погребений служителей культа у племен срубной общности.

PECULIARITIES OF THE RITUAL DISHES OF THE ZRUBNA
(CULTURE OF BURIALS IN WOODEN-STRUCTURE GRAVES) COMMUNITY

This article is the first attempt to discuss the peculiarities of decorating wooden bowls with laid-on metal plates (chapes) in various archaeological cultures of the Zrubna community on the basis of new materials. Bowls of Borodinsky type characteristic of Pokrovs'ka Zrubna culture and those of Loboikovo type associated with Berezhnovsko-Maevskaya Zrubna archaeological culture are distinguished. Genesis of wooden dishes of the Zrubna community from the ritual bowls of the Sintashta culture is traced. Connection of ritual bowls with wizards' burials is suggested, and practicability of using the term "wizard" when interpreting burials of cult officers from the tribes of the Zrubna community is discussed.

М.Т. Товкайло

**ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМИН
НАСЕЛЕННЯ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ
ТА РАННЬОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУР**

Статтю присвячено розгляду взаємин раннього Трипілля з буго-дністровською культурою за керамічними матеріалами поселень Південного Бугу.

Проблема взаємин буго-дністровської та ранньотрипільської культур є складовою більш широкої проблеми походження культури Прекукутені-Трипілля А. Як її генетичну основу розглядали неолітичні культури Південно-Східної Трансільванії, Східного Прикарпаття, лісостепової зони Республіки Молдова та Правобережної України. Тому головною темою довготривалої дискусії, що велася з цієї проблематики, було визначення, яким із цих культур належить провідна роль у процесі формування прекукутенсько-ранньотрипільської спільноти. Тим часом дискусія виявила відсутність єдиного погляду на цю проблему¹.

Проблему взаємин населення місцевої неолітичної та ранньотрипільської культур першим порушив В. Даниленко у своїй доповіді "До питання про пам'ятки ранньотрипільського часу на Україні", виголошеній у 1946 р. на V Науковій конференції Інституту археології АН УРСР, де він зазначив, що трипільська культура "...склалася на базі більш давніх проявів неолітичної культури Південної України, яка входила в господарські взаємини з південнодунайськими хліборобськими культурами"². Серед них дослідник виділив культуру Боян. Зазначаючи, що генетичний зв'язок між трипільською культурою та КЛСК не доведено, останню В. Даниленко вважав паралельним явищем до давнішої трипільської культури та культури Боян³. У подальших працях, написаних уже після досліджень на Південному Бугу ряду неолітичних поселень, які вчений виділив в окрему південнобугську неолітичну культуру з двома фазами розвитку, він обґрунтував і дещо уточнив свої попередні твердження: ця культура складає генетичну основу для трипільської культури, а пам'ятки її другої пізньонеолітичної фази (Саврань, Гард, Миколина Брояка) за низкою певних ознак уже близькі до давніх ранньотрипільських. При цьому дослідник розглядав дунайську культуру, з одного боку, а трипільську й боянську — з іншого, як генетично незалежні явища⁴.

У подальших працях⁵ В. Даниленко відстоював власну концепцію про спадкоємність Трипілля від місцевої неолітичної культури, яка з початком досліджень неолітичних пам'яток Молдови отримує назву буго-дністровської⁶. Згідно з цією